

Šnekamosios lietuvių kalbos morfolo- ginės ypatybės

INETA DABAŠINSKIENĖ

Vytauto Didžiojo universitetas

Research on spoken language is still a new and little investigated field in Lithuania. As the collection and analysis of natural spontaneous language data is a complicated task requiring special preparation and adequate methods of data collection, transcribing and coding, it requires considerable expenditure of time, financial means and personal efforts. This the reason why, until now, there has been no systematic research in Lithuania that would allow us to define the most important morphological, syntactic, semantic or pragmatic features of spoken Lithuanian.

The development of a grammatically coded corpus of spoken Lithuanian was the first step towards more extensive research in this direction. A comparison between spoken and written Lithuanian was the main aim of this study. The distribution of certain grammatical categories as well as the lexicon was studied in order to establish some tendencies in usage.

1. ĮVADINĖS PASTABOS ARBA KAS, KUR IR KAIP KALBA...

Dažnai kalbininkai atkreipia dėmesį į sakytinės ir rašytinės kalbos atmainas, besiskiriančias sintaksės, morfologijos ir žodyno ypatybėmis. Sakytinė, kaip ir rašytinė kalba, gali skirtis žanrų įvairove, nulemiančia ir kalbos savybes, pvz., televizijos ir radijo pranešimai, paskaitos, interviu ir t.t., skirsis nuo šnekamosios kalbos¹, kuri dažniausiai yra spontaniška, vyksta konkrečiame laike ir erdvėje, o kalbėtojai neturi galimybės iš anksto redaguoti savo kalbos. Šnekamosios kalbos žodynas mažiau įvairus, sintaksė — fragmentiška,

¹ Kazimieras Župerka kalba apie buitinį stilių, kurį beveik sinonimiškai vadina ir šnekamuoju. Šio stiliaus vartojimo sritys apima kalbėjimą šeimoje, gatvėje, kelioneje, t.y. neoficiali, neprofesionali komunikacija, kuriai būdingas paprastas bendravimas, emocinio poveikio funkcija ir t.t. (1997: 89).

o pasakymai trumpi ir paprasti. Ją lengva atpažinti dėl nenorminių lyčių, tarmybių, žargono vartojimo, ypač dažnų pakartojimų, įvairių formų trumpinimų, daugybės pertarų ir kitokių kalbinių vienetų, kuriuos sunku įvardyti, nustatyti jų prigimtį. Anot Kazimiero Župerkos (1997: 89–91), čia veikia dvi priešingos tendencijos: kalbos trumpinimas, kuris susijęs su greitakalbe, spontaniškumu, informacijos kiekiu, patogumu, ir kalbinis perteklius, rodantis besaikį tam tikrų leksinių elementų vartojimą.

Andrius Utkas, kalbėdamas apie tekstų įvairovę ir jų žymiklius, teigia, kad spontaninė kalba, būdama labai ekspresyvi, turi ryškių skirtumų, skiriančių ją nuo kitų žanrų, ir tai iliustruoja konkrečiais duomenimis: „Spontaniško ekspresyvumo paradigma, kuria reiškiamas spontaniško ekspresyvumo funkcija, yra pati stipriausia, nes ją sudaro net 32 reikšmingi požymiai: iš jų 30 yra teigiami (*tai, jau, čia, ten, tas, ką, tą, tiek, taip, mes, labai, bet, dabar, aš, kaip, kur, nors, vis, tada, daug, nes, o, kai, kiek, to, buvo, gal, visi, jeigu, dar*) ir 2 neigiami (*vidutinis žodžio ilgis, iteracijos indeksas*)“ (Utkas 2004).

Nepaisant skirtumų, lyg ir rodančių, kad šnekamoji kalba yra paprastesnė, reikia pastebėti sudėtingą jos struktūrą. Sudėtingumas pirmiausiai atsiškleidžia įvardijant gramatinius reiškinius. Akivaizdu, kad esama sunkumų, norint šnekamąją kalbą apibūdinti remiantis teorijomis (ypač sintaksės), sukurtomis pagal rašytinės kalbos kanonus. Pokalbis ar dialoginė kalba, atsižvelgiant į situaciją, pokalbio dalyvius, jų skaičių, temą ir kitus lingvistinius ir nelingvistinius požymius, turi savo struktūrą, skirtingą nuo rašytinės kalbos, paremtos sakinių lingvistinio srauto.

Pokalbio metu svarbi komunikacija, o pastarajai — kalbėjimo situacija, susidedanti iš dalyvių vaidmenų ir jų santykių, taip pat vietos, laiko ir bendrosios komunikacinės aplinkos. Svarbiausia kalbėjimo situacijos sudedamoji dalis yra jos dalyviai, kurių tarpusavio ryšys išryškėja bendraujant, drauge atskleidžiantis ir socialinius jų vaidmenis. Socialiniai vaidmenys, kuriuos lemia situacijų kaita, yra realizuojami per komunikaciją (Karaliūnas 1997: 88–89), todėl natūralu, kad daugelis kalbos ypatybių yra nulemtos kalbėtojo situacinio socialinio vaidmens. Individui pereinant iš vieno vaidmens į kitą, keičiasi ir jo kalbėjimas, kodas, pavyzdžiui, įstaigos tarnautojo, direktoriaus vaidmuo daugiausia yra susijęs su oficialiu dalykiniu stiliumi, bendradarbio, pirkėjo vaidmenims būdingesnės įprastos nerūpestingos šnekamosios kalbos priemonės, o draugo socialiniam vaidmeniui būdingas familiarusis buitinis šnekos žanras. Kita svarbi dalyvių savybė — tai psichologinis aspektas, t.y.

jų požiūris, motyvai, emocijos, simpatijos ir antipatijos bei jų patirtis (Verschueren 1987). Visos šios ypatybės, susijusios su pokalbio dalyviais, lemia ne tik pokalbio temą, kuri siejasi su leksikos įvairove, bet ir pragmatiką, galinčia atspindėti morfologijos, sintaksės ir fonologijos skirtumus. Vadinas, analizuojant skirtingus pokalbius, galima gauti skirtingus rezultatus, nes tai priklauso nuo aukščiau įvardytų ypatybių.

2. TYRIMO MEDŽIAGA IR METODOLOGIJA

2.1. Lietuvių šnekamosios kalbos tekstynas² (ŠKT)

Tekstynų kūrimas, jų nauda yra akivaizdi visiems. Šiandien turime rašytinės lietuvių kalbos didelės apimties tekstyną, dar ir ne vieną. Juos kurti ir kaupti nėra taip sunku kaip sakytinės kalbos tekstynus. Tai net nelyginami darbai laiko, žmogiškųjų ir finansinių išteklių požiūriu, todėl ir sakytinės kalbos tekstynų nėra labai gausu ir jie dažniausiai nedidelės apimties. Pasaulyje sakytinės kalbos tyrimai nėra naujiena, ypač didelių kalbų. Apie anglų kalbos sakytinės kalbos tekstynus žinome jau daugelį metų, egzistuoja vokiečių, kroatų, rusų, ispanų, net estų kalbų tekstynai, tačiau jie skiriasi savo apimtimi — nuo kelių tūkstančių iki kelių milijonų žodžių. Neseniai Olandijoje pasibaigė 10 metų trukęs projektas, įtraukęs didelius žmogiškuosius ir finansinius resursus, paskelbė apie *Nacionalinį sakytinės olandų kalbos tekstyną*³, kurio apimtis — 10 milijonų žodžių.

Šnekamosios kalbos tyrimai Lietuvoje vis dar yra nauja ir nedaug tyrinėta sritis. Kadangi natūralios, spontaniškos kalbos duomenų rinkimas ir apdorojimas yra sudėtingas darbas, reikalaujantis specialaus pasiruošimo, nemažai laiko, pastangų ir finansinių sąnaudų, iki šiol apsiribota tik kai kurių sakytinės kalbos sričių (radijo, televizijos laidų, t.y. iš anksto parengtų / suplanuotų, o ne spontaninių pokalbių) duomenų rinkimu. Svarbu, kad daugelį metų brandinta idėja apie sakytinės kalbos tekstyną tapo iš dalies įgyven-

² Sakytinės ir šnekamosios kalbos tekstynus galima rasti internete www.vdu.lt/LT-courses/ --> MOKSLAS

³ <http://www.elis.rug.ac.be/cgn/> ir <http://lands.let.kun.nl/cgn/ehome.htm>

dinta. Pirmieji darbai pradėti, gavus LVMSF⁴ finansinę paramą — sudarytas šnekamosios lietuvių kalbos gramatiškai anotuotas tekstynas. Šnekamosios kalbos skaitmeninė duomenų bazė, t.y. jos transkribuota, anotuota bei garsinė forma, yra pirmasis žingsnis tolesniam mūsų gimtosios kalbos realios vartosenos fiksavimui bei išsaugojimui ateinančioms kartoms. Šis šnekamosios kalbos tekstynas, nors dar ir nedidelės apimties, jau leidžia stebėti ir nustatyti svarbiausias šnekamosios lietuvių kalbos morfologines, sintaksines, semantines ir pragmatines ypatybes.

Siekiant tekstyno universalumo ir tinkamumo įvairiapusei analizei, nuspręsta laikytis subalansuoto tekstyno principo. Taigi kuriant subalansuotą tekstyną atsižvelgta į kelis kriterijus: sakytinės kalbos pobūdį ir struktūrą, ryšį tarp pašnekovų, demografinius rodiklius, socialinius pašnekovų santykius. Sukurtame tekстыne analizei pateikiami Vilniaus ir Kauno miestų (vėliau, tęsiant darbą — ir kitų Lietuvos regionų⁵) šnekamosios kalbos duomenys, jų garsiniai variantai. Atsižvelgta į pašnekovų lytį, išsilavinimą ir amžių.

2.2. Metodologija

Tyrimui naudojama apie 30 val. trukmės šnekamosios kalbos (natūralaus spontaniško pokalbio) įrašų, kurie yra transkribuoti, koduoti ir iš viso sudaro apie 50.000 morfologiškai anotuotų žodžių. Įrašai buvo atliekami skaitmeniniu diktofonu, leidžiančiu gauti pakankamai geros kokybės garso įrašus, lengvai perkelti juos į kitas skaitmenines laikmenas naudojantis *Windows Media Player* programa ir išsaugoti *mp3 formatu.

Atlikus įrašus, tolesnis darbo etapas buvo jų transkribavimas ir kodavimas specialia programa. Šiuo metu pasaulyje gerai žinoma yra CHILDES (*Child Language Data Exchange System*, MacWhinney 2000) programa, kuri iš pra-

⁴ LVMSF paremto projekto „Bendrinės šnekamosios lietuvių kalbos tekstyno kūrimas: skaitmeninimas ir gramatinis anotavimas“ (VDU, 2006). Projektą koordinavo VDU, partneriaujanti institucija — VU. Tekstyno apimtis — apie 50.000 gramatiškai anotuotų žodžių.

⁵ LVMSF remiamas projektas „Sakytinės lietuvių kalbos tekstyno kūrimas“ toliau tęsia pradėtą darbą ir kaupia, apdoroja sakytinės lietuvių kalbos duomenis. Šiame projekte, be VDU, dalyvauja VU, KU, ŠU, LKI. Planuojama tekstyno apimtis — apie 250.000 gramatiškai anotuotų žodžių.

džių buvo sukurta vaikų kalbos duomenims analizuoti⁶, o dabar sėkmingai pritaikyta ir suaugusiųjų šnekamosios kalbos tyrimams. Vienas svarbiausių šios programos privalumų yra tas, kad ji leidžia greitai ir tiksliai atlikti didelės apimties tekstų automatinę lingvistinę analizę. CHILDES sistema apima dvi priemones. Pirmoji — tai transkribavimo ir kodavimo formatas CHAT. Antroji — analizės programų paketas CLAN. Remiantis CLAN programomis Combo, Kwal, Freq galima atlikti statistinius tyrimus apie vartojamos leksikos, gramatinių kategorijų dažnumą, pasakymo ilgį ir t.t. Pritaikius CHILDES programą⁷ ir jos kodavimo principus lietuvių kalbai, ateityje bus galima atlikti ne vien morfologinę, bet ir sintaksinę šnekamosios kalbos analizę, tirti diskurso ir pragmatines pokalbio ypatybes.

2.3. Tekstyno struktūra

Šnekamosios kalbos tekstynas, kurio duomenimis atliekamas šis tyrimas, kol kas yra nedidelės apimties, todėl nuspręsta išskirti tik du svarbiausius socialinius lygmenis — privačiąją ir viešąją erdvę. Privačiajai erdvei būdingos situacijos, kai kalbėtojų socialiniai santykiai yra artimi, draugiški, familiarūs. Dažniausi privačių pokalbių socialiniai vaidmenys — šeimos nario, draugo. Viešosios erdvės komunikacijai būdingi oficialesni santykiai, o kalbėtojų socialinė sąveika dažniausiai vyksta įvairiose įstaigose — parduotuvėje, kirpykloje, banke, mokykloje, universitete. Dažniausi viešosios erdvės pokalbių socialiniai vaidmenys — pardavėjo, pirkėjo, tarnautojo, kliento, mokytojo, mokinio. Kadangi privačiosios erdvės pokalbiai dažniausiai vyksta tarp gerai pažįstamų, familiariai bendraujančių asmenų, bendraujama įvairiomis temomis. Tekstyno dalis, apimanti šiuos pokalbius, pavadinta „privatūs pokalbiai“. Viešosios erdvės komunikacija dažniausiai vyksta įvairiose įstaigose, todėl tekstyno dalis, apimanti šios srities pokalbius, pavadinta „pokalbiai įstaigose“ (žr. 1 lentelę).

⁶ CHILDES programa vaikų, vaikiškosios ir iš dalies suaugusiųjų kalbos duomenys yra jau ne vienerius metus koduojami ir analizuojami (Savickienė 2001, 2003, 2005; Balčiūnienė 2005, 2007).

⁷ Dr. Andrius Utkas (VDU) šią programą pritaikė sakytinės lietuvių kalbos analizei.

1 lentelė. Dažniausi įrašytų pokalbių pašnekovų socialiniai vaidmenys ir pokalbių vieta

Privatūs pokalbiai		Pokalbiai įstaigose	
Dalyvių socialiniai vaidmenys	Pokalbių vieta	Dalyvių socialiniai vaidmenys	Pokalbių vieta
draugas, -ė	namuose	kirpeja	kirpykloje
vyras, žmona	svečiuose	pardavėjas, -a	banke
sūnus, dukra	kaime	gydytojas, -a	bilietų kasoje
vaikaitis, -ė	kavinėje	pacientas, -e	parduotuveje
senelis, -ė	automobilyje	manikiūrininkė	grožio salone
giminaitis, -ė	telefonu	klientas, -ė	universitete
pažįstamas, -a		vadovas, -ė	darbo kabinete
		darbuotojas, -a	vaistinėje
			stotyje

Daugelis kalbos ypatybių priklauso ne tik nuo pokalbio situacijos, socialinių dalyvių vaidmenų, bet ir nuo tokių veiksnių kaip kalbėtojo lytis, amžius (į tai kol kas neatsižvelgiama). Vienaip suaugusieji kalba su suaugusiaisiais, savo ar panašaus amžiaus žmonėmis, tačiau kitaip su vaikais, vyresniąja karta. Kalbėdami su vaikais, savo kalbą jie modifikuoja, paprastina (Kamandulytė 2005, 2007, Savickienė 2006). Kalbant su vyresniąja karta, būdingos įvairios mandagumo modifikacijos, kai kurių įvardžių dažnesnis vartojimas (Rosinas 1996: 41), pagarbesnis tonas, aiškesnė šneka, tam tikras žodynas. Kalbėtojų lytis taip pat labai svarbi sociolingvistinei bei pragmatinei pokalbio analizei. Skiriasi ir pašnekovų, turinčių skirtingą išsilavinimą, kalbos ypatybės — kalbos taisyklingumas, raiškumas, žodingumas, leksinė įvairovė. Pašnekovų pasiskirstymas pagal lytį ir amžių yra labai įvairus, jis aprašytas 2 lentelėje.

Siekiant sukurti nors ir nedidelį, bet subalansuotą bendrinės šnekamosios lietuvių kalbos tekstyną, buvo atsižvelgta ir į pokalbių struktūrą. Simas Karaliūnas (1997: 105) skiria tokius struktūrinius komunikacinių aktų tipus — *dialogą, monologą, pokalbį (polilogą), diskusiją, paskaitą, pranešimą, susirašinėjimą, teatro spektaklį* ir t.t. Kadangi šio tyrimo objektas — spontanišė šnekamoji lietuvių kalba, todėl rinkti tik tie tipai, kuriems būdingas spontaniškumas: dialogai ir polilogai. Sakytinės kalbos pobūdis susijęs su pokalbių struktūra: spontaniškas pokalbis vyksta tarp dviejų ar daugiau pašnekovų, vadinasi spontanišė šneka susijusi su dialogų ir polilogų skyrimu, o pareng-

tą viešąją kalbą sako vienas žmogus, taigi ji susijusi su monologu. Žinoma, monologas dažnai pereina į dialogą ar polilogą, kai kalbėtojo yra klausiama, su juo diskutuojama, todėl tarp spontaninių dialogų ir polilogų bei viešojo monologo griežtos ribos skirti nereikėtų. Pokalbių temos nėra aprašomos, nes jos labai įvairios, dažnai net vieno pokalbio metu tema pakeičiama daugybę kartų. Įrašytų tekstų pasiskirstymas pagal pokalbio struktūrą yra toks: 25 dialogai ir 28 polilogai.

2 lentelė. Įrašytų pokalbių pasiskirstymas pagal pašnekovų amžių ir lytį

Amžiaus grupė	Pašnekovų skaičius, lytis
vaikai (1–10 m.)	2 berniukai, 4 mergaitės
paaugliai (10–18 m.)	2 berniukai, 3 mergaitės
jaunimas (18–30 m.)	12 vyrų, 19 moterų
vidutinio amžiaus (30–60 m.)	8 vyrai, 17 moterų
vyresnio amžiaus (> 60 m.)	1 vyras, 1 moteris
Iš viso:	25 vyrai, 44 moterys

3. MORFOLOGINĖS ŠNEKAMOSIOS KALBOS YPATYBĖS

Dabartinės rašomosios lietuvių kalbos tekstyno (RKT) duomenys rodo, kad dažniausios lietuvių kalbos žodžių formos yra šios: *ir, Lietuvos, Respublikos, dėl, Seimo, ar, arba, iš, bei, su*. Dažniausia daiktavardžio forma — *Lietuvos*, būdvardžio — *aukščiausiosios*, veiksmažodžio — *buvo*, dažniausias įvardis — *jis*, (www.donelaitis.vdu.lt). Akivaizdu, kad ši leksika susijusi su specifiniu šaltiniu: rašytinės kalbos tekstyną daugiausia sudaro publicistikos tekstai, surinkti iš laikraščių ir žurnalų.

Kaip ir buvo galima tikėtis, tyrimo duomenys parodė, kad leksikos ir morfologinių kategorijų vartoseną šnekamosios kalbos tekстыne skiriasi. Nustatyta, kad dažniausiai šnekamosios kalbos tekстыne vartojamos daiktavardžio formos yra šios — *kartas, diena, laikas, vieta*, dažniausios būdvardžio formos — *geras, gera, graži*, dažniausios veiksmažodžio formos — *nežinau, žinau, yra, nori, būt, nėra, pasakyt*, dažniausi įvardžiai — *aš, tu, mes, tas*,rieveiksmiai — *ten, čia*, kiti žodžiai — *nu, ir, ne, bet, kad, ką, tai, ar*. Šios ypatybės rodo, kad šnekamajai kalbai būdingi trumpi žodžiai ir trumpinamos žodžių formos.

Svarbu paminėti, kad kalbant apie leksiką apskritai arba apie atskirų kalbos dalių semantines grupes, reikia nepamiršti, kad dažnai galima atrasti reikšmės ir formos sąsajas (apie linksnių reikšmes žr. Savickienė 2003, 2005). Dažnas vardininko vartojimas rodo, kad daiktavardžiai, reiškiantys asmenis, yra dažniau vartojami ŠKT nei RKT. Pirmojo asmens veiksmažodžių reikšmė (mentaliniai procesai) skiriasi nuo trečiojo asmens pavartotų veiksmažodžių reikšmės (aktyvaus veiksmo). Vartosenos (ang. *usage-based approach*) ir dažnumų poveikio (ang. *frequency effect*) teorinio požiūrio gramatikoje besilaikantys Michael Tomasello (2003), Joan Bybee (1985, 1995) ir kiti mokslininkai (Bybee & Hopper 2001) teigia, kad dažnesnių ar retesnių formų vartoseną priklauso nuo konkretaus žodžio reikšmės ir, atvirkščiai, tam tikri žodžiai gali būti dažniau vartojami tik tam tikromis formomis. Dažnumo įtaka gali lemti žodžių struktūros kitimus, pvz., trumpėjimą ir sutraukimą. Lietuvoje kol kas nedaug rasime darbų, kuriuose dažnumo įtaka formai ir reikšmei būtų išsamiai tirta.

Remiantis preliminariais šnekamosios kalbos tekstyno duomenimis, galima nustatyti pagrindines dabartinės šnekamosios lietuvių kalbos gramatinių kategorijų vartosenos tendencijas. Šiame straipsnyje norėta pateikti tik šnekamosios, o ne bendrą sakytinės lietuvių kalbos morfologinės analizės vaizdą, todėl nagrinėti tik ŠKT, o ne atskirų sakytinės kalbos žanrų tekstai. Suprantama, kad gramatinių formų bei leksinių vienetų vartoseną kitų sakytinės kalbos žanrų kalboje, gali skirtis. Tačiau, kaip teigia Vida Žilinskienė, ilgą laiką tirianti gramatinių formų vartojimą publicistiniame, dalykiniame, moksliniame ir grožiniame stiliuje, skirtumai yra nežymūs. Ji nustatė, kad labiausiai skiriasi meninio stiliaus tekstai nuo nemeningų tekstų (Žilinskienė 2005). Žinoma, galima manyti, kad kitokio pobūdžio sakytinės kalbos duomenys neparodys didelių skirtumų, tačiau, tai jau tolesnių tyrimų darbai.

Rašytinės lietuvių kalbos morfologinių kategorijų pasiskirstymą įvairiuose stiliuose ilgą laiką tyrinėjusios Vidos Žilinskienės (2001; 2002a; 2002b; 2005) o taip pat ir Erikos Rimkutės (2006) pateikti duomenys rodo, kad abiejų tyrėjų rezultatai yra labai panašūs, nepaisant skirtingų tekstų ir stilių. Šiam tyrimui pasirinkome lyginti Erikos Rimkutės morfologiškai anotuoto tekstyno duomenis kaip lietuvių rašytinės kalbos šaltinį.

Pirmiausiai norėta pažiūrėti, kaip pasiskirsto kalbos dalys šnekamojoje kalboje. 3 lentelės duomenys rodo akivaizdžius ŠKT ir RKT duomenų skirtumus.

3 lentelė. Kalbos dalių pasiskirstymas

Kalbos dalis	ŠKT	RKT
Daiktavardis	16,2	39,37
Būdvardis	2,8	7,33
Įvardis	16,9	8,7
Skaitvardis	1,9	0,96
Veiksmažodis	22,8	20,5
Prieveiksmis	10,2	6,72
Prielinksnis	4,2	4,65
Dalelytė	12	1,97
Jungtukas	8,2	7,62
Ištiktukas, jaustukas	4,8	0, 2
Iš viso:	100%	100%

Pirmiausia matyti, kad pagal dažnumą skiriasi pagrindinių kalbos dalių vartojimas: dažniausia kalbos dalis ŠKT yra veiksmažodis, o RKT — daiktavardis, nors skirtumas tarp veiksmažodžių vartojimo nėra labai didelis (22,8% ir 20,5%). Rašytinėje kalboje dominuoja daiktavardis, o šnekamojoje — veiksmažodis. Toks rezultatas nėra netikėtas, nes šnekamoji kalba yra daug ekspresyvesnė, gyvesnė, o šias ypatybes ir suteikia dažnesnis veiksmažodžių vartojimas. Šiek tiek dažniau už daiktavardį ŠKT vartojamas įvardis, trečioje pozicijoje pagal dažnumą įvardis yra ir RKT, tačiau šios kalbos dalies vartojimo dažnumas skiriasi dvigubai, plg. 16,9% ir 8,7%. Skirtingai nei RKT, ŠKT daug dažniau vartojama dalelyčių, prieveiksmių, jaustukų ir ištiktukų. Šios kalbos dalys taip pat siejamos su kuriama diskurso ekspresyvumu, spontaniškumu, emocingumu. Kaip teigia Audrius Utkas, „labai dažnų žodžių ar jų formų dažnumų pasiskirstymas tekstuose nėra chaotiškas ar atsitiktinis. Būdami dažniausi struktūriniai teksto vienetai, dažni žodžiai yra tiesiogiai susiję su teksto funkcijomis, todėl kartu su kitomis formaliomis teksto ypatybėmis, jie yra reikšmingi teksto funkcijų rodikliai“ (2005: 49). Skaitvardžiai, jungtukai ir prielinksniai vartojami panašiu dažnumu. Labai

skiriasi būdvardžių vartojimas: ŠKT jų vartojama daug rečiau nei RKT. Kiti sakytinės kalbos tyrimai, analizuojantys vaikų ir suaugusiųjų pokalbius, taip pat rodo, kad būdvardžiai vartojami ypač retai (Kamandulytė 2005).

Norėtusi aptarti bei palyginti daiktavardžio ir veiksmažodžio, kaip dažniausių kalbos dalių, gramatinių kategorijų pasiskirstymą. Būdvardis taip pat bus aptariamas dėl panašių į daiktavardį gramatinių kategorijų vartojimo, nors ši kalbos dalis nepasižymi dažnu vartojimu.

Linksnis. Gramatiniai linksniai vartojami dažniau nei semantiniai ir ŠKT, ir RKT (žr. 4 lentelę). Vadinasi linksniai pagal vartojimo dažnumą susitelkia į dvi grupes: pagrindinę (vardininkas, kilmininkas ir galininkas) bei periferinę (naudininkas, įnagininkas, vietininkas, šauksmininkas). Akivaizdesni skirtumai atsiskleidžia patyrinėjus kiekvieno linksnio vartojimo dažnumą. Daiktavardžio vardininkas yra dažniausias linksnis ŠKT, o RKT — kilmininkas. Šis skirtumas yra ypač ryškus, nes vienaskaitos kilmininko dažnumas skiriasi beveik dvigubai (plg. 22,9% ir 40,2%). Dažnas kilmininko vartojimas RKT yra nulemtas nusakomosios kilmininko funkcijos, kurią jis atlieka gausiuose publicistikos šaltiniuose. Galininkas daug dažniau vartojamas šnekamojoje nei rašytinėje kalboje (plg. 26% ir 15,8%). Taigi ŠKT vienaskaitos pagrindinių linksnų pagal dažnumą išsidėstymas yra toks: vardininkas, galininkas, kilmininkas, o RKT — kilmininkas, vardininkas, galininkas. Ankstesniuose sakytinės kalbos tyrimuose dažnas vardininko vartojimas buvo fiksuojamas ir vaikų, ir suaugusiųjų kalboje (žr. Savickienė 2003, 2005). Kaip tikėtasi, vienaskaitos vietininko ir įnagininko vartojimas yra panašus ir ŠKT, ir RKT, tačiau šauksmininko ir naudininko — skiriasi: šauksmininkas daug dažnesnis šnekamojoje kalboje (plg. 3,3% ir 0,6%), o naudininkas — rašytinėje (2,6% ir 4%). Daugiskaitos paradigmoje matome tik kiek dažnesnį kilmininko vartojimą ŠKT, o kitų linksnų pasiskirstymas panašus kaip ir vienaskaitos paradigmoje.

4 lentelė. Daiktavardžių ir būdvardžių linksnų pasiskirstymas (%).

Linksnis	ŠKT Dktv. Vns.	ŠKT Dktv. Dgs.	ŠKT Bdvr. Vns.	ŠKT Bdvr. Dgs.	RKT Dktv. Vns.	RKT Dktv. Dgs.	RKT Bdvr. Vns.	RKT Bdvr. Dgs.
V.	31,6	30	62,5	61,7	27,5	23,7	40	34,6
K.	22,9	33,5	15,3	17,7	40,2	42,4	26,7	30,3

4 lentelės tęsinys

Linksnis	ŠKT Dktv. Vns.	ŠKT Dktv. Dgs.	ŠKT Bdvr. Vns.	ŠKT Bdvr. Dgs.	RKT Dktv. Vns.	RKT Dktv. Dgs.	RKT Bdvr. Vns.	RKT Bdvr. Dgs.
N.	2,6	2,3	1,5	1,3	4	4,3	3,3	3,9
G.	26	22,8	14	10,7	15,8	18,2	17,7	19,1
Įn.	5	9	4,4	7,7	5,8	7,3	7,8	8,5
Vt.	8,6	2,1	2	0,6	6	3,8	4,1	3,6
Š.	3,3	0,3	0,3	0,3	0,6	0,3	0,2	0,08

Slavų kalbų statistiniai duomenys panašūs į lietuvių šnekamosios kalbos rezultatus: rusų: V. — 32.6%, G. — 25.3%, K. — 22%, N. — 4.1%, Vt. — 10.1%, Įn. — 5% (Zemskaja 1979: 74); lenkų: V. — 34.2%, G. — 29.8%, K. — 19.2%, N. — 4.8%, Įn. — 4.4%, Vt. — 7.6% (Laskowski 1989: 212).

Būdvardžių paradigmoje ir ŠKT, ir RKT linksnų vartojimo dažnumų sąrašas yra panašus: dažniausiai vartojamas vardininkas, po to seka kilmininkas, galininkas, įnagininkas, vietininkas bei naudininkas ir šauksmininkas. Didžiausias skirtumas matyti vartojant vardininką ir kilmininką: ŠKT būdvardžio vardininkas vartojamas labai dažnai, net iki 62,5%, tuo tarpu RKT jis siekia tik apie 40%; kilmininkas šnekamojoje kalboje ne toks dažnas kaip rašytinėje: 15,3% ir 26,7%. Taigi ir daiktavardžio, ir būdvardžio paradigmos rodo, kad ŠKT dažniausias linksnis yra vardininkas. Reikia atkreipti dėmesį į tai, kad ŠKT akivaizdus skirtumas tarp daiktavardžio ir būdvardžio galininko ir kilmininko vartojimo nėra, nes jų vienaskaitos ir daugiskaitos dažnumai panašūs. Būdvardžio linksnų sistemoje antras pagal dažnumą eina kilmininkas, o daiktavardžio — vienaskaitos paradigmoje dažnesnis galininkas, o daugiskaitos — kilmininkas.

Giminė ir skaičius. Rezultatai parodė, kad vyriškoji giminė, kaip nežymėtasis narys, dominuoja abiejuose tekstynuose: ŠKT daiktavardžio vyriškoji giminė sudaro 55,9%, moteriškoji — 44,1%; būdvardžio vyriškoji giminė sudaro 55,6%, moteriškoji — 44,4%. RKT daiktavardžio vyriškoji giminė sudaro 60,4%, moteriškoji — 39,6%; būdvardžio vyriškoji giminė sudaro 54,4%, moteriškoji — 41,5%. Vienaskaita yra dažniau vartojama nei daugiskaita.

Veiksmazodžio formos. Veiksmazodis yra dažniausiai vartojama kalbos dalis ŠKT. Palyginus asmenuojamąsias ir neasmenuojamąsias veiksmazodžio formas, matyti, kad ŠKT asmenuojamosios formos sudaro daugiau nei 80%, o RKT apie 50%. Skirtingai nei RKT, dalyviai, padalyviai ir pusdalyviai daug rečiau vartojami ŠKT.

5 lentelė. *Veiksmazodžių formų pasiskirstymas*

Formos	ŠKT	RKT
Asmenuojamosios	82,1	50,7
Dalyviai	5,4	27,7
Padalyviai	0,4	3,2
Pusdalyviai	0,2	1,8
Bendratis	11,9	16,6
Iš viso	100%	100%

Laikų vartojimas abiejuose tekstynuose pasiskirstė panašiai: dažniausiai vartojamas esamasis laikas, kuris sudaro pusę visų laikų formų, po jo seka būtasis kartinis, būsimasis ir labai retai vartojamas būtasis dažninis. Būsimojo laiko formos beveik dvigubai dažniau pasirodė ŠKT nei RKT, plg. 12,9% ir 7,9%.

6 Lentelė. *Veiksmazodžių laikų pasiskirstymas*

Laikai	ŠKT	RKT
Esamasis	55,6	52,5
Būtasis kartinis	30,9	37,8
Būtasis dažninis	0,6	1,8
Būsimasis	12,9	7,9
Iš viso:	100%	100%

Tarp veiksmazodžio asmenų formų vyrauja trečiasis asmuo. RKT tarp vienskaitos ir daugiskaitos formų dominuoja 3 asmuo. ŠKT pateikia kitokius duomenis: vienskaitos pirmas ir trečias asmenys vartojami beveik tokiu

pačiu dažnumu, antrasis asmuo taip pat neatsiduria vartojimo periferijoje. Pirmojo, antrojo ir trečiojo asmenų panašus vartojimas rodo, kad vyrauja dialoginė kalba.

7 lentelė. Veiksmažodžių asmenų pasiskirstymas

Asmenys	ŠKT	RKT
Vns. 1 a.	28,4	7,5
Vns. 2 a.	21,2	4,6
Vns. 3 a.	29,2	53,4
Dgs. 1 a.	6	5,9
Dgs. 2 a.	4,4	2,5
Dgs. 3 a.	10,8	26,1
Iš viso:	100%	100%

Lietuvių kalboje vyrauja pirmosios asmenuotės veiksmažodžiai, todėl neatsitiktinai ŠKT duomenys rodo, jog šios asmenuotės veiksmažodžių vartojama daugiau nei 61%, antrosios — 17%, o trečiosios — 22%.

4. IŠVADOS

Remiantis preliminariais šnekamosios kalbos tekstyno duomenimis, nustatytos pagrindinės dabartinės šnekamosios lietuvių kalbos gramatinių kategorijų vartosenos tendencijos. Aptarus pagrindinių kalbos dalių gramatinių kategorijų vartoseną ŠKT, galima teigti, kad šie duomenys akivaizdžiai skiriasi nuo RKT duomenų. Pirmiausiai reikėtų paminėti labai dažną veiksmažodžio, įvardžio, dalelytės ir kitų tarnybinių kalbos dalių vartojimą. Itin retas būdvardžio vartojimas galėtų būti tinkamas kriterijus šnekamajai kalbai atpažinti. Kiti kriterijai irgi svarbūs: vardininko dominavimas daiktavardžio ir būdvardžio vienaskaitos ir daugiskaitos paradigmose, retas neasmenuojamųjų formų vartojimas (ypač dalyvių), veiksmažodžio pirmojo ir trečiojo asmens panašus vartojimas.

Šie rezultatai yra pirmasis bandymas statistiškai pagrįsti dažnai tik stebėjimo būdu užfiksuotus šnekamosios ir rašytinės kalbos skirtumus. Tikimasi,

kad įvairių leksikos, morfologijos bei sintaksės tyrimų, remiantis sakytinės kalbos duomenimis, pagausės ateityje.

LITERATŪRA

- BALČIŪNIENE, I. 2005: Parodomųjų įvardžių įsisavinimas. *Lituanistica* (4), 45–54.
- BALČIŪNIENĖ, I. 2007: Parental reactions to the grammatically correct and incorrect utterances of the children. *Estonian papers in Applied Linguistics* 3, 47–56.
- BYBEE, J. 1985: *Morphology: A Study of the Relation Between Meaning and Form*. Amsterdam: John Benjamins.
- BYBEE, J. 1995: Regular Morphology and the lexicon. *Language and cognitive processes* 10 (5), 425–455.
- BYBEE, J. & P. HOPPER, eds., 2001: *Frequency and the emergence of the linguistic structure*. Amsterdam: John Benjamins.
- KAMANDULYTE, L. 2005: Vaikiškosios kalbos registras. *Gimtoji kalba* 7, 12–16.
- KAMANDULYTĖ, L. 2007: Morphological Modifications in Lithuanian child directed speech. *Estonian Papers in Applied Linguistics* 3, 155–167.
- KARALIŪNAS, S. 1997: *Kalba ir visuomenė. Psichosociologiniai ir komunikaciniai kalbos vartojimo bruožai*. Vilnius.
- LASKOWSKI, R. 1989: Markedness and the category of case in Polish. In: O. M. Tomić, ed., *Markedness in synchrony and diachrony*. Berlin etc: Mouton de Gruyter, 207–226.
- MACWHINNEY, B. 2000: *The CHILDES project: tools for analyzing talk: Transcription, format and programs*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- RIMKUTĖ, E. 2006: *Morfologinio daugiareikšmiškumo ribojimas kompiuteriniame tekste*. Daktaro disertacija. Kaunas: VDU.
- ROSINAS, A. 1996: *Lietuvių bendrinės kalbos įvardžiai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- SAVICKIENĖ, I. 2001: The role of diminutives in Lithuanian child language acquisition. *Linguistica Baltica* 9, 109–118.

- SAVICKIENE, I. 2003: *The Acquisition of Lithuanian Noun Morphology*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- SAVICKIENE, I. 2005: Linksnių vartojimo dažnumas ir daiktavardžių reikšmė. *Acta Linguistica Lithuanica* 52, 59–65.
- SAVICKIENE, I. 2006: Komunikacinė pragmatika ir kalbėjimo situacijos tikslas: de-minutyvų vartojimo atvejis. *Kalbos kultūra* 79, 258–265.
- TOMASELLO, M. 2003: *Constructing a Language. A Usage Based Theory of Language Acquisition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- UTKA, A. 2004: *Statistinis tekstų funkcijų nustatymas*. Daktaro disertacija. Kaunas: VDU.
- UTKA, A. 2005: Labai dažnos žodžių formos lietuvių kalboje. *Lituanistica* 1(61), 48–55.
- VERSCHUEREN, J. 1987: *Pragmatics as a theory of linguistic adaptation*. (IPrA Working Document 1).
- ZEMSKAJA, E. A. 1979: *Russkaja razgovornaja reč'*. Moskva: Nauka.
- ŽILINSKIENE, V. 2001: Lietuvių ir latvių kalbų publicistikos leksikos ir morfologijos pagrindinės statistinės charakteristikos. *Lituanistica* 3 (47), 69–79.
- ŽILINSKIENĖ, V. 2002a: Žodžių formų vartojimas lietuvių kalbos dalykinio ir publicistinio stilių duomenimis. *Lituanistica* 1 (49), 106–116.
- ŽILINSKIENE, V. 2002b: Gramatinių formų vartojimas lietuvių kalbos moksliniame stiliuje. *Acta Linguistica Lithuanica* 46, 173–183.
- ŽILINSKIENE, V. 2005: Vardažodžių, įvardžių ir jų gramatinių formų vartojimas lietuvių kalbos stiliuose. *Lituanistica* 4 (64), 28–44.
- ŽUPERKA, K. 1997: *Stilistika*. Šiauliai: ŠU.

Ineta Dabašinskienė

Vytauto Didžiojo universitetas

Regionistikos katedra

K. Donelaičio g. 52-208, LT-44244 Kaunas

i.dabasinskiene@pmdf.vdu.lt